

Doc. dr. Izet HADŽIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

E-mail: izeth@bih.net.ba

Ahmed HADŽIĆ, BA

Pregledni rad/Review article

UDK/UDC: 94(497.6)"1941/1945" (093)

341.322.5:314.1:355.4(497.6 Tuzla)"1941/1945"

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.274>

ZLOČINI I STRADANJE STANOVNIŠTVA NA ŠIREM PODRUČJU TUZLE U DRUGOM SVJETSKOM RATU (1941-1945)

Apstrakt: *Pitanje ratnih zločina i stradanja stanovništva tokom Drugog svjetskog rata jako je kompleksno budući da i danas u velikom broju slučajeva služi kao predmet manipulacije, osim toga veliki broj zločina i stradanja je danas jako teško istražiti, te pouzadno utvrditi tačan broj žrtava. Nakon kraja rata bilo je potrebno prikazati što veći broj žrtava kako bi se dobile što veće ratne reparacije, ali vremenom brojevi su počeli služiti u svrhu manipulisanja sa ciljem jačanja nacionalizma, pogotovo onog srpskog, što se može vidjeti na broju žrtava Jasenovca koje su bez ikakvih argumenata dostigle broj od čak 800.000. Ako uzmemo zvanične podatke o ratnim gubicima tokom Drugog svjetskog rata vidjet ćemo da je Jugoslavija imala 1.706.000. žrtava dok je Velika Britanija imala oko 450.900 ukupno poginulih, a SAD su imale 418.500 žrtava. Dakle interesantno je da su gubici Jugoslavije veći od ukupnih gubitaka koje su imale Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države zajedno, a koje su nakraju iznijele najveći teret Drugog svjetskog rata. Osim toga važno je naglasiti da je Bosna i Hercegovina iz Drugog svjetskog rata izašla sa ogromnim ljudskim i materijalnim gubicima. Stradalo je 541.717 stanovnika, a uništeno je oko 417.000 stambenih objekata. Od toga se broja više od 103.000 odnosilo na stradanje Bošnjaka. Uzimajući gubitke u Jugoslaviji evidentno je da su gubici Bosne i Hercegovine veći su od gubitaka Srbije, Vojvodine, Kosova, Makedonije i Crne Gore zajedno. Na pitanje zašto, kao odgovor može se uzeti niz razloga, a to je prvenstveno loša doktrina i strategija ratovanja, želja za vlast i sukob ideologija, kao i nasilno sprovođenje nacionalnih državnih projekata, onog velikosrpskog i velikohrvatskog, a sa ciljem stvaranja homogenog prostora.*

Jako je važno događaje iz Drugog svjetskog rata, pogotovo one osjetljive ne posmatrati u globalu, već odvojeno jer nas samo tako istraživanja neće odvesti u zabludu. Zločine treba posmatrati u kontekstu događaja i

odgovornosti naredbodavaca i izvršilaca. Što se tiče stradanja stanovništva evidentno je da ipak najtragičniju sudbinu najviše nose Bošnjaci budući da su bili na udaru svih ideologija i njihovih formacija, ali njihova veličina upravo proizilazi iz toga da ih njihova bol i položaj nisu odveli na stranu zla. Tako su Bošnjaci jedini narod koji nije imao svoj fašistički pokret, niti su njihove formacije organizovale ciljane napade na mjesta u kojima su živjeli stanovnici druge konfesije. Evidentno je da nikada nisu prihvatili ustaške zločine i rasnu politiku, čak više od zla su se ogradili još na samom početku, a bilo je i energičnih akcija da se zaštite komšije, dok sa druge strane nema niti jednog pokazatelja da su komšije Srbi ili Hrvati stali u zaštitu svojih komšija Bošnjaka. Umjesto da budu nagrađeni za svoj antiifašizam i plemenitost sa novom vlasti Bošnjaci se ponovno nalaze na otvorenom udaru, a za neke sredine je evidentno da je ta represija rezultirala većim stradanjem u vrijeme „oslobođenja“ negoli tokom čitavog rata. Ono što je posebno žalosno ogleda se u činjenici da se i danas nastoji manipulirati brojevima žrtava od strane ponajviše velikosrpskih protagonista, koji nastoje relativizirati historiju i nastaviti širiti mržnju, iznošenjem neistina ili iskrivljavanjem historijskih činjenica.

Ključne riječi: *Stradanje stanovništva, Drugi svjetski rat, ustaške jedinice, partizanske i četničke formacije, Tuzla i okolina.*

CRIMES AND SUFFERING OF THE POPULATION IN THE WIDER AREA OF TUZLA IN THE SECOND WORLD WAR (1941-1945)

Abstract: *The issue of war crimes and suffering of the population during the Second World War is very complex since it still in many cases serves as a subject of manipulation, in addition, a large number of crimes and suffering is very difficult to investigate and reliably determine the exact number of victims. After the end of the war, it was necessary to show as many victims as possible in order to get as many war reparations as possible, but over time the numbers began to serve the purpose of manipulation to strengthen nationalism, especially Serbian, which can be seen in the number of Jasenovac victims, which without any arguments reached as many as 800,000. If we take the official data on war losses during the Second World War, we will see that Yugoslavia had 1,706,000. casualties while the UK had around 450,900 deaths in total and the US had 418,500 casualties. So it is interesting that Yugoslavia's losses are greater than the total losses that Britain and the United States had together, which ultimately carried the brunt of World War II. In addition, it is important to emphasize that Bosnia and Herzegovina emerged from World War II with enormous human and material losses. 541,717 inhabitants were killed and about 417,000 residential buildings were destroyed. Of that number, more than 103,000 related to the suffering of Bosniaks. Taking the losses in*

Yugoslavia, it is evident that the losses of Bosnia and Herzegovina are greater than the losses of Serbia, Vojvodina, Kosovo, Macedonia and Montenegro combined. The following reasons can be used as an answer to the question „why?“, and that is primarily bad doctrine and strategy of war, desire for power and conflict of ideologies, as well as violent implementation of national state projects, the Greater Serbian project and the Greater Croatian project, with the aim of creating a homogeneous space.

It is very important not to observe the events from the Second World War, especially the sensitive ones, globally, but separately, because only in this way will research not mislead us. Crimes should be viewed in the context of events and the responsibilities of commanders and perpetrators. As for the suffering of the population, it is evident that the most tragic fate is mostly borne by Bosniaks since they were under attack by all ideologies and their formations, but their greatness stems from the fact that their pain and position did not lead them to evil. Thus, Bosniaks are the only people who did not have their own fascist movement, nor did their formations organize targeted attacks on places where residents of other denominations lived. It is obvious that they never accepted Ustasha crimes and racial politics, they distanced themselves even more from evil at the very beginning, and there were energetic actions to protect their neighbors, while on the other hand there is no indication that Serb or Croat neighbors stopped to protect their Bosniak neighbors. Instead of being rewarded for their anti-fascism and nobility by the new government, Bosniaks are again under open attack, and for some areas it is evident that this repression resulted in more suffering during the „liberation“ than during the entire war. What is especially unfortunate is the fact that even today there are attempts to manipulate the numbers of victims by mostly Greater Serbia protagonists, who seek to relativize history and continue to spread hatred, telling untruths or distorting historical facts.

Key words: *Suffering of the population, World War II, Ustasha units, partisan and Chetnik formations, Tuzla and surroundings.*

Uvod

U ovom radu nastojat ćemo da u skladu sa dostupnim izvorima obradimo jednu vrlo kompleksu temu koja se tiče stradanja stanovništva na širem području tuzlanske regije od 1941-1945. godine. Radi lakšeg analize rad je podijeljen prema odgovornosti za počinjeni zločin. U prvom poglavlju pod naslovom *Zločini Nezavisne Države Hrvatske* prikazano je sprovođenje rasne politike NDH sa ciljem stvaranja etnički čistog hrvatskog prostora. U ovom poglavlju iznoseni su egzaktni podaci o stradanju stanovništva po nacionalnoj strukturi i prema opštinama tuzlanske regije u logoru Jasenovac. Osim toga kroz par primjera prikazane su hrabre reakcije stanovništva na tuzlanskoj regiji

na zločine i teror ustaškog režima. Drugo poglavlje pod naslovom *Zločini „ustanika“ partizana i četnika – kriza NOP-a* prati zločinačko djelovanje zajedničkih štabova ustanika četnika i partizana, na primjerima stradanje Bošnjaka Rogatice, sela Koraj kod Čelića, Kladnja, Prače i Tupkovića. U trećem poglavlju pod naslovom *Četnički zločini*, na primjeru stradanje Bošnjaka Srebrenice prati se realizacija velikosrpskog projekta kojeg je vodila tzv. Jugoslovenska vojska u otadžbini i četnički pokret Draže Mihailović. Četvrto poglavlje pod naslovom *Zločini iz odmazde (1942-1944)* pokazuje na primjerima stradanja Srba u Jeginov Lugu 1942. godine kao i kampanjama SS divizija u Bosni i Hercegovini da se ne mogu baš svi zločini dovesti u kontekst nacionalne mržnje ili sprovođenje rasne politike. Peto poglavlje *Partizanski zločini u oslobođenim krajevima (1943-1945)* nastoji pokazati i lice „oslobodilaca“ kao i njihovu ulogu u stradanju stanovništva na oslobođenim područjima ali i područjima koja su trebala postati predmet osvajanja. Peto poglavlje *Razračunavanje sa poraženim i zločini OZN-e* prati kroz nekoliko primjera kakav je bio odnos pobjednika prema poraženim vojnicima ali i onima koje su pobjednici iz njima poznatih razloga smatrali neprijateljima. Na kraju rada iznesena su zaključna razmatranja i pobrojana je literatura koja je korištena prilikom izrade ovog rada.

Zločini i stradanje stanovništva na širem području Tuzle (1941-1945)

Kapitulacijom Kraljevine Jugoslavije prilikom nove podjele zemlje između fašističkih osvajača Bosna i Hercegovina uključena je u sastav kvislinske tvorevine Nezavisne Države Hrvatske (NDH) koja je proglašena 10. aprila 1941. godine, a demarkaciona linija koja je dijelila interesne sfere Njemačke i Italije na prostoru Jugoslavije išla je kroz Bosnu i Hercegovinu. Prostor Tuzle i njene okoline nalazio se u njemačkoj interesnoj sferi, u velikoj župi Usora i Soli, koja je obuhvatala osam srezova (tuzlanski, kladanjski, dobojski, tešanjski, teslički, maglajski, gračanički i zvornički) sa 44 općine. Ova župa zahvatala je površinu od 6.167 km² ili 6,04% ukupne površine NDH, i na njenom prostoru živjelo je 357.000 stanovnika,¹ a prema službenom popisu Tuzla je bila jedan od najvećih gradova u NDH i drugi najveći grad u BiH.²

Tokom Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina i njezino stanovništvo našlo je se na otvorenom udaru dvije fašističke velikonacionalne državne ideologije: velikohrvatske koju su sprovodile ustaše i velikosrpske koju su sprovodili četnici Draže Mihailovića, a zajedničko im je da nisu mogle biti sprovedene bez genocida! Kao neka protivteža ovim ideologijama bio je narodnooslobodilački pokret, istina pod zastavom komunizma i koji nije sve do

¹ Sead Selimović – Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991*, Tuzla 2007, 70.

² Vlatka Vukelić, Vladimir Šumanović, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Školska knjiga, Zagreb 2021, 46. (dalje: V. Vukelić, V. Šumanović, *Četničke postrojbe*).

1943. godine bio baš do kraja isprofilisan po brojnim pitanjima, ali je bio jedini koji je prvenstveno zagovarao oslobođenje države. Sa druge strane važno je naglasiti da su Bošnjaci bili jedini narod koji nije imao svoj fašistički pokret i koji je svojim stradanjima dobio status najtragičnijeg naroda.³ Što se tiče bošnjačke inteligencije, za njih je karakteristično da se kod nekih dugo godina, razvijala zamisao o uspostavi nekakve autonomne Bosne i Hercegovine, istina pod njemačkom upravom, ali ne kao etnički čiste bošnjačke sredine, već kao ravnopravne zajednice svih njezinih naroda,⁴ ali ta ideja, više podanička, a nikako zločinačka bila je neostvariva jer nije imala masovnu podršku drugih naroda, kao ni podršku nacističke Njemačke. Ratna stihija, ideološka borba za vlast i sprovođenje velikonacionalnih državnih projekata rezultirala je masovnim stradanjem stanovništva na području Bosne i Hercegovine.

Zločini Nezavisne Države Hrvatske

NDH je sprovodila rasnu politiku prema Jevrejima, Romima ali i Srbima koje je smatrala glavnim neprijateljima.⁵ Na prostoru Tuzle je samo od juna do kraja augusta 1941. godine odvedeno u logore 35 osoba, a ubijene su 24 osobe, najviše iz reda srpske nacionalnosti. Potvrdu ove teze pokazuje i akt Kotarskoga ureda u Tuzli upućen 18. jula 1941. godine svim općinskim poglavarstvima i Gradskome poglavarstvu u Tuzli u kome stoji: *U roku od 48 sati dostavite ovome uredu popis svih državnih i samoupravnih činovnika i umirovljenika, te državnih umirovljenika grčko-istočne vjere koji se nalaze na području općine sa sljedećim podacima: 1. Prezime i ime, 2. Položaj, 3. sjedište, 4. Ured. U koliko je koji prešao na katoličku crkvu, naznačite kada je prešao. Ova naredba imade se izvršiti odmah i bez ikakva odlaganja i izgovora, jer to traži viša vlast. Ona općinska poglavarstva koja nemaju redovne pošte*

³ Bosna i Hercegovina je iz Drugog svjetskog rata izašla sa ogromnim ljudskim i materijalnim gubicima. Stradalo je 541.717 stanovnika, a uništeno je oko 417.000 stambenih objekata. Od toga se broja više od 103.000 odnosilo na stradanje Bošnjaka. Da su Bošnjaci procentualno bili najveći stradalnici u Drugome svjetskom ratu najbolje pokazuje tvrdnja Vladimira Žerjavića, koja glasi: *Naziv najtragičnije jugoslavenske nacije ne nose Srbi, nego Muslimani, jer im je rat odnio 8,1% stanovništva*. Izet Šabotić, Položaj Bošnjaka na širem tuzlanskom području neposredno nakon Drugog svjetskog rata, *Zbornik radova sa naučnog skupa "Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu" koji je održan 24. decembra 2011. godine u Sarajevu*, 266-267.

⁴ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998, 172-175. (dalje: Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*).

⁵ Ministar Mile Budak javno je govorio kako je domovina Srba u Srbiji, te kako se tamo trebaju iseliti, a da „*ova država (...) mora biti hrvatska (...) i zato oni koji su došli ovamo ti treba da odu (...)*.“ Iako službeni dokumenti o tome ne postoje, po svemu sudeći se ustaški režim vodio tzv. konceptom trećine – trećinu Srba iseliti, trećinu asimilirati i trećinu likvidirati. Samo za prva tri mjeseca postojanja NDH između 140.000 i 180.000 Srba se iselilo iz Hrvatske. Vidi više: Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, 162-177. (dalje: F. Jelić Butić, *Ustaše i NDH*).

*neka ove podatke dostave po kuririma. Za izvršenje ove naredbe u određenom roku odgovoran je općinski načelnik i bilježnik.*⁶

Na području Kalesije je također došlo do deportacija Srba⁷ mada je u nekoliko slučajeva evidentno da su ugledni Bošnjaci iz Kalesije protestovala protiv zatvaranja i deportacije kalesijskih Srba, što je u par slučajeva imalo pozitivan epilog budući da su uhapšena lica puštena na slobodu.⁸ Međutim ovakvi i slični primjeri ljudskosti i hrabrosti nažalost neće biti dovoljni kako bi se zaustavila ustaška zlodjela. Osim Srba, iz Tuzle i njezine šire okoline je u koncentracione logore poput Stare Gradiške, Jasenovca, Koprivnice i drugih odvedeno više stotina Jevreja, a spram dostupnih izvora možemo vidjeti da je samo iz Tuzle odvedeno u logore 261 Jevrej⁹, od kojih je najveći broj njih ubijen. Nekako kada govorimo o stradanju stanovništva u Drugom svjetskom ratu: rijetko kada se spominje i stradanje Roma. Romsko stanovništvo se također našlo na udaru fašista. Vlasti NDH su otpočele krajem jula 1941. godine masovna ubijanja Roma koja su vršena do kraja rata, a osim toga odmah su započeli i sa njihovim otpremanjem u logore kao i na prisilne radove. Dio Roma je otpremljen u zloglasni jasenovački logor i prije same odredbe od 19. 5. 1942. godine, kada započinje njihova sistematska deportacija, a masovna hapšenja i odvođenja Roma su provođena većinom do kraja ljeta 1942. godine.

Međutim od strane uglednih Bošnjaka i uleme pokrenute su kampanje sa ciljem da se bar pokušaja spasiti „Bijeli Cigani“ bosanski Romi, koji su po vjerskoj pripadnosti većinom muslimani. Protesnim skupovima ali i rezolucijama Bošnjaci su se odlučno na njima jedino moguć miran način suprostavili režimskom progonu i deportacijama,¹⁰ što je u neku ruku na kraju imalo pozitivni uspjeh budući da je 29. 5. 1942. godine obustavljeno daljnje otpremanje „Bijelih Cigana“ u logore. Time je u mnogim mjestima spašen jedan broj Roma muslimana. Riječ je o „jedinom organiziranom i zvanično proslijeđenom protestu i osudi progona i ubijanja Roma u Bosni i Hercegovini.“ Ovaj jedinstveni akt otpora u porobljenoj Evropi pripada bošnjačkim iskustvima antifašizma.

⁶ Sead Selimović, Godina konsolidacije: položaj narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, broj 45/2015, 254. (dalje: S. Selimović, *Godina konsolidacije*).

⁷ U logoru Jasenovac je ubijeno 1941. godine 356 Srba. Poimeničan popis žrtava JUSP Jasenovac <https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284>.

⁸ Dževad Tosunbegović, *Gornja Spreča – prilozi za monografiju sa posebnim osvrtom na prošlost kalesijskog područja*, Kalesija 2007, 107. (dalje: Dž. Tosunbegović, *Gornja Spreča*).

⁹ S. Selimović, *Godina konsolidacije*, 255.

¹⁰ Ulema medžlis u Sarajevu je prispjele zahtjeve za zaštitu Roma, preko Ureda reisu-l-uleme uputio dopisom Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, u kojem je traženo da se Romi muslimani zaštite od progona i upućivanja u koncentracione logore, nakon čega je svim redarstvima i župama izdat nalog da se Muslimani Cigani puste na miru i da ih ne smiju upućivati u logore, a logorima je dat nalog da ako neki Ciganin bude upućen u logor da ga ne primaju. Safet Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam: Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941)*, Sarajevo 2010, 293.

Od svih ustaških logora koji su egzistirali kao posebnu lokacija za masovna ubistva predstavljao je kompleks koncentracionog logora Jasenovac. U ovom logoru smrti ubijani su muškarci, žene i djeca zbog svoje vjerske, nacionalne ili ideološke pripadnosti. Dugo vremena se manipuliralo sa cifrom ubijenih ali danas se pouzdano znaju imena i podaci za 83.145 žrtava.¹¹ Ako gledamo nacionalnu strukturu najviše je ubijeno Srba, Roma i Jevreja, ali i drugih naroda koji su na bilo koji način predstavljali opasnost za režim.¹²

Kada govorimo o prostoru Tuzle i njene šire okoline u ovom logoru je od 1941-1945. godine ubijeno 3.898 ljudi, a nacionalna struktura prema opštinama izgleda ovako:

Opština	Srbi	Židovi	Romi	Muslimani	Hrvati	Ostali	Ukupno
Banovići	13	---	---	---	---	---	13
Bijeljina	750	200	---	9	3	2	964
Bratunac	48	---	---	---	1	---	49
Brčko	54	28	74	9	14	---	179
Čelić	1	---	---	---	---	---	1
Doboj	226	41	---	12	6	---	285
Gračanica	81	18	---	7	---	---	106
Gradačac	24	17	---	4	---	---	45
Han Pijesak	4	---	---	---	---	---	4
Kalesija	356	---	---	---	---	---	356
Kladanj	66	11	---	2	1	---	80
Lopare	133	---	---	---	---	---	133
Lukavac	45	---	---	---	---	---	45
Milići	5	---	---	---	---	---	5
Modriča	45	16	---	1	---	---	62
Odžak	40	1	---	1	---	---	42
Olovo	9	19	---	2	---	---	30
Orašje	/	2	---	1	1	---	4
Sapna	10	---	---	1	---	---	11
Srebrenica	4	---	6	1	---	---	11
Srebrenik	---	---	---	---	1	---	1
Šamac	24	11	2	---	---	---	37

¹¹ Profesor Ivo Goldstein smatra da na trenutni popis treba dodati još 5-10% lica za koja nemamo nikakve podatke niti od njihovih porodica ima neko ko bi posvjedočio da su stradali u logoru te bi konačna cifra ubijenih iznosila između 90.000 i 100.000. Slobodna evropa, novinar Dragan Štavljanin, intervju sa Ivo Goldstein: Istinu o Jasenovcu zna svatko tko želi, 30. april/travanj, 2018. <https://www.slobodnaevropa.org/a/ivo-goldstein-jasenovac-logor-/29198835.html>.

¹² Srbi – 47.627, Romi - 16.173, Jevreji - 13.116, Hrvati - 4.255, Bošnjaci - 1.128, Slovenci - 266, Česi – 114, Slovaci – 106, Ukrajinci – 64, Crnogorci – 44, Mađari – 27, Talijani – 19, Rusi – 18, Rusini – 10, Nijemci – 10, Poljaci – 9, Albanci – 1, Austrijanci – 1, Gruzijci – 1, Rumunji – 1, Nepoznato – 155. Ukupno: 83.145., Poimenični popis žrtava JUSP Jasenovac <https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284>

Šekovići	12	---	---	---	---	---	12
Tešanj	3	37	85	9	---	---	134
Tuzla	163	234	---	24	9	3	433
Ugljevik	207	---	---	1	---	---	208
Vlasenica	12	13	---	1	---	---	26
Zvornik	585	18	---	2	---	---	585
Živinice	10	1	---	5	1	---	17
Ukupno	2.930	667	167	92	37	5	3.898

Tabela stradanja stanovništva Tuzle i okoline u kompleksu logora Jasenovac (1941-1945).¹³

Međutim važno je istaći da su građani Tuzle od početka pokazali jasan stav prema ustaškom teroru. Posebno je zanimljiv događaj koji se desio 26. augusta 1941. godine, kada su ustaške vlasti uhapsile 40 građana Tuzle, te uzeli ih kao taoce. Na vijest o hapšenju došlo je do protestnih skupova građana organiziranih od strane tuzlanskog Mjesnog komiteta u prostorijama društva „Senat“ na kojim se posebno u osudi ustaških zločina istakao dr. Mustafa Mujbegović. Nakon ovog protesta trojica uglednih Tuzlaka, koje je predvodio muftija Muhamed Šefket efendija Kurt¹⁴, zatražili su prijem kod njemačkog komandanta Hochbeiera i njegovog zamjenika potpukovnika Vista i uložili žalbu zbog ustaških postupaka. Nijemci su zabranili ustašama da vrše odmazdu nad taocima bez njihove dozvole.¹⁵ Međutim uprkos tome fašistički teror je nastavljen tokom 1942. i 1943. godine,¹⁶ ali nije jenjavala tuzlanska ljudskost i hrabrost koja će se posebno pokazati na pravoslavni Božić 1942. godine. Naime tom prilikom 6. januara ustaše su planirale da „proslave“ Badnju noć dizanjem u zrak pravoslavne crkve i vjernika u njoj, a ovaj čin trebao je označiti početak općeg pokolja tuzlanskih Srba. Međutim ponovno se okupila delegacija uglednih muslimana predvođenih muftijom Kurtom koja je kod njemačke komande izborila obustavu ovog napada. Čak više muftija Kurt je potom posjetio i Zagreb i od Pavelića lično tražio da se zaustavi progon tuzlanskih Srba.¹⁷ Pored Tuzle možda je još fascinantniji primjer Srebrenice u kojoj su 1942. godine Bošnjaci od ustaškog klanja spasili 3.500 Srba.¹⁸ Ovaj primjer je

¹³ Poimeničan popis žrtava JUSP Jasenovac. <https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284>.

¹⁴ Ako sagledamo vrijeme i okolnosti možemo slobodno reći da se radi o vrlo hrabrom i plemenitom činu zbog kojeg je i sam Šefket-ef. Kurt mogao biti ubijen, kako od ustaša, tako i od Nijemaca.

¹⁵ Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica 2019, 176. (dalje: M. Attila Hoare, *Bosanski muslimani*).

¹⁶ S. Selimović, *Godina konsolidacije*, 254-255.

¹⁷ Jusuf Arnautović, *Iz partijske aktivnosti u okupiranoj Tuzli, Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knjiga 2, 766.

¹⁸ Aljazeera balkans, Jasmin Agić, *U Srebrenici 1942. Bošnjaci od pokolja spasili 3.500 Srba*, Objavljeno 20.01.2018, internet: <https://balkans.aljazeera.net teme/2018/1/20/u-srebrenici-1942-bosnjaci-od-pokolja-spasili-3500-srba>.

još impozantan po tome što su Bošnjaci Srebrenice ne tako davno bili izloženi strašnim zločinima i represijama od strane četnika koji su okupirali Srebrenicu, o čemu ćemo se nešto kasnije malo detaljnije baviti, ali njihova veličina se upravo ogleda u tome da ih bol i nepravda koja im je načinjena nije zatrovala mržnjom.

Zločini „ustanika“ partizana i četnika – kriza NOP-a

Na samom početku ustanka mi možemo pratiti združeno djelovanje partizana i četnika, ali treba naglasiti da su masovna ubistva nedužnih Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu započeli ljubinski Srbi u junu 1941. godine, puno prije zvaničnog početka ustanka.¹⁹ Sa izbijanjem ustanka 28. jula 1941. godine, ubistva nedužnih bošnjačkih i hrvatskih civila postaju sve učestalija.²⁰ Na samom početku ustanka zločini ustanika vrlo brzo počinju poprimati razmjere genocida, a važno je istaći da ovi zločini počinjeni od strane ustanika nikada nisu bili ni istraženi ni presuđeni.²¹

Pošto smo mi isključivo ograničeni na tuzlansku regiju i njezino bliže okruženje važno je spomenuti slučaj udruženog zločinačkog poduhvata u Rogatici. Interesantno je da na ovom prostoru do ustanka Srba nisu doveli masovni zločini NDH, već je ustanak uslijedio kao reakcija na diskriminatorску politiku ustaških vlasti. Poražavajuć je posebno podatak da su ustaški dužnosnici dolazili u Rogaticu kako bi držali vatrene govore usmjerene protiv Srba, a kada su Srbi počeli pripremati ustanak te iste vlasti na panične pozive Bošnjaka odgovorili su jako posprdno. Prvi napad ustanika na Rogaticu desio se pet dana nakon što je na Romaniji 1. septembra 1941. godine formiran zajednički partizansko-četnički štab nazvan „direktorijum“, čiji je zadatak bio planiranje i izvođenje napada na neprijateljska uporišta. Zanimljivo je da su ustanici na kratko uspjeli ovladati gradom, budući da su se formacije NDH usljed malobrojnosti povukle uz parolu *nek se turci sami brane*, međutim istog dana će ustanici biti potisnuti iz grada, a jedini rezultat njihovog pohoda bila je pljačka.²² Ono što je ovdje posebno zanimljivo je stav vlasti prema nenaoružanim Bošnjacima, deklarativno oni su smatrani „najčistijim dijelom hrvatskog naroda“,²³ ali sada kada taj narod treba zaštititi nije primjetna

¹⁹ Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu* (Dokumenti), Sarajevo 1996, 18-20. (dalje: S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima*).

²⁰ U Avtovcu kod Gacka ustanici su 28. jula 1941. godine ubili 47 bošnjačkih žena i djece. S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima*, 21-22

²¹ Aida Škoro Babić, Značaj partizanskih ratnih vojnih sudova za izgradnju nove jugoslavenske vlasti, *Historijska misao*, broj 3/2017, Tuzla 2017, 288.

²² Adnan Jahić, Dva značajna izvora o zbivanjima u Rogatici i njenoj okolini 1941. godine, *Historijska misao*, broj 3/2017, Tuzla 2017, 217-227.

²³ Mile Budak u svojoj knjizi „Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu“, objavljenoj 1934, najvjerojatnije u Kanadi. Iznosi tezu *da su bosanski Muslimani rasno najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati*, Budak je kao bitan elemenat za buduću konkretnu ustašku politiku isticao tvrdnju, da su Muslimani i somatološki sačuvali sve osebine svoje hrvatske rase

nikakva volja. Odnosno postavlja se pitanje da li je ustaška pasivnost spram četničkog pokolja nad Bošnjacima bila ciljana i da li bi se ustaše okrenule uništenju Bošnjaka nakon istrebljenja Srba, budući da ih nikako nisu uspjeli asimilirati? Kao odgovor na ovo pitanje može nam poslužiti izjava bratra Božidara Brale na jednoj konferenciji u Zenici marta 1942. godine u kojoj stoji: *Mi puškom i nožem u ruci biološki istrebljujemo Srbe, a uspjeli smo našom mudrom politikom da Srbi istrijebe Muslimane. Ostatak Muslimana mi ćemo sami likvidirati.*²⁴

Slična sudbina stradanja u prvim godinama NDH vlasti zadesila je mnoga područja naseljena bošnjačkim stanovništvom, a za ovaj rad prestavit ćemo stradanje Bošnjaka sela Koraj kod Čelića, Kladnja, Prače i Tupkovića. Iz izvještaja velike župe Posavje, Slavonski brod upućenom Ministarstvu unutarnjih poslova vidimo da je do napada majevičkih četnika²⁵ i partizana na Koraj došlo 28. 11. 1941. između 7 i 8 sati kada su napadači iskoristili neopreznost oskudno naoružanih mještana koji su u zoru odustali od držanja straža oko mjesta jer su bili uvjereni da im ne prijete nikakva opasnost. Napadači su bili vrlo vješti budući da su uspjeli presjeći kanale za komunikaciju u mjestu, te su postavili zasjede za vojne jedinice koje bi stigle u pomoć Koraju iz Čelića. U izvještaju dalje stoji da se broj žrtava ubijenih ili zaklanih procjenjuje između 200 i 300, te da je 150 kuća popaljeno. Kako se dalje navodi u pokolju su učestvovali svi pa čak i civili, žene su pljačkale, a mala djeca su nosila slamu i palila kuće sve uz poklike „*Petru i Staljinu*“.²⁶ Pokolj u Koraju bio je razlog zbog kojeg se kod bošnjačkih prvaka tuzlanskog kraja razvija svijest i potreba za samostalno vojno organiziranje i samoodbranu.²⁷ Ovaj zločin ali i oni iz Podrinja biće glavni razlog zašto je došlo do formiranja Hadžiefendićeve legije u Tuzli. Naravno važno je naglasiti da „muslimanske milicije“ ne nastaju sinhronizovano, ali zajedničko im je da nastaju iz egzistencionalne potrebe Bošnjaka da se fizički zaštite od ustaničkih, prvenstveno četničkih pokolja.

Na udaru združenih četničko-partizanskih snaga naći će se i stanovnici Kladnja i okoline. Kada govorimo o žrtvama, za Kladanj se procjenjuje više od 300 stradalih Kladnjaka tokom Drugog svjetskog rata. Od tog broja 1941. godine stradalo je 53 Bošnjaka u bombardovanju Kladnja, a iste godine u

osim vrlo rijetkih azijskih primjesa. Osim toga Ustaše su najčešće citirale Starčevićeve riječi: „Muhamedovci Bosne i Hercegovine, s turskom, s muhamedanskom pasminom ne imaju ništa; oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Europa ima“. F. Jelić Butić, *Ustaše i NDH*, 197.

²⁴ Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, 159.

²⁵ Majevički četnički odred sklopiće sporazum o nenapadanju sa vlastima NDH na sastanku održanom 30. maja 1942. godine, ali vlasti NDH kod majevičkih četnika neće uspjeti izdejstvovati i priznanje vrhovništva na način kako su to učinili ozrenski i trebavski četnici. V. Vukelić, V. Šumanović, *Četničke postrojbe*, 22.

²⁶ S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima*, 56-57.

²⁷ Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla 1995, 29.

Tuholju je još stradalo 40 stanovnika.²⁸ Kada govorimo o stradanju stanovništva Tuholja iz „izvještaja ministarstva domobranstva NDH“ iz januara 1942. godine navodi se da su četničko-komunistički napadači prilikom povlačenja, a nakon propalog pokušaja zauzimanja Kladanj iz osvete na zvjerski i brutalan način likvidirali muslimansko stanovništvo u okolnim selima grada Kladnja.²⁹

Ništa bolje nisu prošli ni stanovnici Prače. Praču su zauzeli komunističetnici u jutarnjim satima između 3 i 5, 4 novembra 1941. i odmah su krenuli sa preuzimanjem vlasti i likvidacijom viđenih ljudi muslimana i katolika koje su tu zatekli. Dalje se u izvještaju navodi da su u Praču prvo došli Komunisti, a da su nakon njih stigli i četnici iz Srbije i Crne Gore u većem broju koji su se odmah po dolasku upustili u pljačku i likvidaciju uglednih muslimana. Tako se dalje navodi da broj žrtava u ovom zločinu nije još ustanovljen, ali da se pouzdano znaju podaci za sljedeća muslimanska sela: Lunje – ubijeno 23 mještana od čega jedna žena, Renovica - ubijeno 12 mještana, Sočice – ubijeno deset mještana i selo Modrik u kojem je ubijeno 18 mještana.³⁰

Nepovjerenje između četnika i partizana, ali i četnički zločini dovest će do njihovog raskola i tom prilikom neki partizanski odredi, čak više dobro naoružani odredi preći će na stranu četnika zbog svog ideološkog uvjerenja. Osim saradnje sa četnicima još jedna dodatna mrlja i sramota na partizansku antifašističku borbu jeste dozvola četničkim zločincima da pristupe u partizane. Nakon počinjenih zločina, kada su uvidjeli da će na kraju pobjedu ipak odnijeti partizani, većina četnika i fašistički nastrojenih Srba počela je pristupati NOB-u. Velik broj zločinaca koji su vršili pokolj nad nedužnim stanovništvom Foče i Podrinja počeo je stupati u partizanske redove. O tome svjedoči Vlado Dapčević, partizanski pukovnik i istaknuti borac iz Drugog svjetskog rata: *U Foči formiramo nekoliko odreda Dobrovoljačke vojske. To su bili četnici koje smo razoružali. I to baš oni koji su poklali hiljade muslimana. Da smo ih kažnjavali, sve bismo morali da pobijemo. Svi do jednog su klali, a preko 2.000 ih je bilo.*³¹ Ovakvih primjera je bilo još.

Ono što je zanimljivo jeste da se saradnja između četnika i partizana nastavila na području opštine Kalesije³² i nakon zvaničnog raskola početkom 1942. godine. Ta saradnja manifestirana je uglavnom u združenim napadima na Bošnjačka sela oko Sapne, Kalesije, Vlasenice, Zvornika, a sa ciljem pljačke i uništenjem Bošnjaka i njihove imovine. Jedan od slučajeva združenog napada

²⁸ Muhamed Muhić, *Građanin slobode-XIIst.: Kladanj = Civitates libertas-XII*, 330.

²⁹ S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima*, 98-99.

³⁰ *Isto*, 55

³¹ Petar Horvatić, *Portal – Narod.hr 25. veljače 1942. Tri velika pokolja u Foči (NDH) – četnička zlodjela koja nadilaze ljudski razum ostala namjerno zaboravljena!* Internet: <https://narod.hr/kultura/25-veljace-1942-tri-velika-pokolja-u-foci-ndh-cetnička-zlodjela-koja-nadilaze-ljudski-razum-ostala-namjerno-zaboravljena>.

³² Izbijanjem ustanka srpska sela oko Kalesije i na širem području između Majevice i Birča djelovaće uglavnom u četničkim jedinicama, čak i one koje su bile pod petokrakama imale su četničku osnovu. Dž. Tosunbegović, *Gornja Spreča*, 109.

ustanika četnika i partizana zabilježen je i prilikom napada na selo Tupković³³ u kojem su počinjeni i zločini nad bošnjačkim stanovništvom. Napad na selo Tupković izveden je 5. marta 1942. godine, dakle samo 12 dana nakon četničkog napada na partizanski štab u Vukosavcima³⁴ i tom prilikom je prema jednom izvještaju NOP-a, likvidirano 25 lica, doduše nije precizirano da li se radi o civilima ili pripadnicima domobranstva, ali kako su gubici ustanika bili puno manji, svega 6 poginulih i trojica ranjenih očito je da se među ovih 25 lica nalazio i određen broj civila stradalih ciljano ili u sklopu razmjene vatre. Također navodi se da je tom prilikom zaplijenjeno oko 20.000 kilograma kukuruza i da je preotet broj krupne i sitne stoke, što možda najbolje pokazuje karakter samog napada.³⁵ Prema istraživanjima koje je obavio Hasan Paloš u napadu četnika i partizana na Tupković ubijeno je 9 civila, a na desetine ih je ranjeno, dok je selo spaljeno i opljačkano. Prema Palošu iza napada na selo Tupković stajao je Miloš Zekić.³⁶

Četnički zločini

Četnički pokret pod vodstvom Draže Mihailovića bio je genocidni pokret koji ima za cilj stvaranje etnički čiste velike Srbije kao jedne federalne jedinice nove Jugoslavije što se može vidjeti iz njegovih ciljeva.³⁷ Kada govorimo u tuzlanskoj regiji ona je u neku ruku bila zaštićena zbog ozbiljnog prisustva muslimanskih/bošnjačkih milicija, tako da će se na udaru četničkih zločinaca naći isključivo mjesta istočne Bosne koja su bila nenaoružana³⁸ ili slabo branjena.³⁹

Jedan masovni primjer četničkog pokolja imamo u Srebrenici. Iz izvještaja ustaškog kotarskog predstojnika iz Srebrenice upućenom u Sarajevo 26. januara 1942. opisuje se stanje u Srebrenici koja se našla pod četničkom okupacijom od 18. augusta 1941. sve do 16. januara 1942. godine dok nije došla njemačka vojska. U izvještaju stoji da su četnici pod komandom Jezdimira Dangića njih 400 od kojih nisu svi bili naoružani zauzeli Srebrenicu 18. 8. 1941. usljed slabog pa gotov nikakvog otpora regularnih snaga NDH, a

³³ Dž. Tosunbegović, *Gornja Spreča*, 109.

³⁴ Napad četnika na partizanski štab Majevičkog odreda u Vukosavcima dogodio se 20.02.1942. godine. Sejfulah Imamović, *Vukovije*, Tuzla 2010, 50. (dalje: S. Imamović, *Vukovije*).

³⁵ S. Imamović, *Vukovije*, 50.

³⁶ Izjava data u novembru 2021. godine.

³⁷ S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima*, 62-65.

³⁸ Četnici iz Kravice su zarobili 38 bošnjačkih civila; muškaraca, žena i djece, zatvorili ih u jednu kuću kod Drinjače mjesto Sopotnik i žive zapalili. Sakib Halilović, *Zvornik između nama i srama*, Sarajevo 2017, 21.

³⁹ Na udaru četnika našla su se zvornička sela u kojima su tokom Drugog svjetskog rata nad stanovnicima počinjeni zločini. Tako je u Glodima ubijeno 34 Bošnjaka, Donja Kamenica 17, i Gornja Kamenica 32 ubijena Bošnjaka. Ovi brojevi nisu konačni. Vidi više Dževad Tosunbegović, *Kamenica i Glodi monografija*, BZK Preporod BiH-Opštinsko društvo Zvornik, Zvornik 2009.

da su se Dangićevim četnicima vrlo brzo po osvajanju Srebrenice priključili i drugi četnici iz Srbije. Za vrijeme četničke okupacije Srebrenice likvidirano je 1.000 Bošnjaka puškom ili nožem, a materijalna šteta je neprocjenjiva budući da su četnici opljačkali sve što se dalo opljačkati, a prilikom pljački zvjerski su postupali prema civilima kako muškarcima tako i ženama koje su ponižavali i maltretirali na razne načine, a neke bi nakon toga i likvidirali. Također zabilježeni su i zločini silovanja nad djevojčicama starosne dobi od 14 godina pa na više. U izvještaju se dalje navodi da su se četnici noć prije dolaska njemačke vojske izvukli iz Srebrenice i prebjegli preko Drine u Srbiju, a da je opustošeni grad ostao u haotičnom stanju. Zato se u ovom izvještaju vlasti alarmiraju da se stanovništvo nalazi u teškom stanju, bez lijekova, liječnika i hrane, a na kraju izvještaja se naglašava sljedeće *Srebrenica je od prve željezničke pruge (Tuzla) udaljena 107 km, te u slučaju kakve velike nužde dok se ne dođe do Tuzle mora proći dva dana na ovakovom vremenu. Da bi se ovaj narod koliko bilo spasio (jer ga se mogu reći mirne duše, dosada 15% muslimana uništeno, ako ne i više) potrebno je na prvom mjestu očistiti od četnika, zatim poslati mirno i sposobno činovništvo, pružiti im što veću pomoć u naturi i novcu, kao i podijeliti im stoku.*⁴⁰

Teško da su ovi zahtjevi uslišani budući da se nikad na području istočne Bosne nisu osnovale ozbiljne vojne jedinice državne ili narodne muslimanske koje bi branile narod od četničke kame, tako da će zbog takvog odnosa u srednjem Podrinju i zapadnom Sandžaku srpski genocid nad Bošnjacima dostići svoj vrhunac. Tako će naprimjer grad Foča i njena okolina postati sinonim za stradanja nevinog bošnjačkog naroda. Četnici Draže Mihajlovića i tamošnji Srbi u tri navrata vršili su masovni pokolj nad civilima fočanskog kraja, u kojima je stradalo, prema mišljenju većeg broja historičara, više od 8.000 Bošnjaka.⁴¹

Četničke genocidne kampanje protiv Bošnjaka sa ciljem stvaranje etnički čiste velike Srbije biće nastavljene i tokom 1943. godine, a pratila ih je i diplomatska aktivnost. Pokazatelj da je velikosrpska diplomacija radila na uključenju Bosne i Hercegovine ili pak njezinog jednog dijela u sastav Srbije vidljiv je iz planova Neubachera koji je smatrao da bi se sa jačanjem Nedića mogao poraziti Tito, a jačanje Nedića ogleda se u stvaranju federacije „Velike Srbije“ koju bi činila; Srbija, Sandžak, Crna Gora i dio Bosne i Hercegovine do rijeke Bosne. Pored toga bilo je potrebno i oformiti „srpsku vojsku“ sačinjenu od srpskih ratnih zarobljenika u njemačkim logorima koji bi na ovom prostoru obavljali posao umjesto njemačkih vojnika. Zanimljivo je da je ovaj prijedlog Hitler ipak odbio strahujući od srpskog ekspanzionizma. Međutim treba naglasiti da je razmatranje ovih planova dovelo do formiranja četničkih grupa u Bosni i Hercegovini pod komandom Nedića, a istovremenom Mihailović

⁴⁰ S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima*, 84-87

⁴¹ Vidi više: Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Sarajevo 1990, 275.

počinje sa sprovođenjem plana etničkog čišćenja cijele istočne Bosne. Ovi četnički zločinački pohodi „kamom i ognjem“ rezultirali su novim talasem izbjeglica koje su utočište pronalazili u Sarajevu i drugim sigurnijim gradovima u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, a koliki je bio očaj bošnjačkog stanovništva ogleda se u činjenici da su tada mnogi sarajevski uglednici počeli naglas razmišljati o mogućnosti evakuacije kompletnog stanovništva u Tursku.⁴² Pasivnost NDH i četnički zločini dovest će do zaokreta muslimanskog stanovništva prema partizanima koji od jula 1943. godine počinju sami stupati u kontakte sa partizanima tražeći oružje za borbu protiv četnika.⁴³

Zločini iz odmazde (1942-1944)

Kada govorimo o stradanju stanovništva u Drugom svjetskom ratu ne treba nikako sve zločine dovoditi u vezu sa nekakvom nacionalnom ili vjerskom mržnjom jer nas to može dovesti u zabludu. Određen broj zločina koji su izvršeni u Drugom svjetskom ratu od strane jedinica NDH ili SS trupa njemačke vojske nisu bile rezultat nacionalne netrpeljivosti već kao rezultat odmazde nad stanovništvom.

Jedan takav primjer desio se nakon napada ustanika na Tupković i nakon zločina koji su tamo počinjeni, a koji nikada nisu istraženi. Kao posljedica tih događaja bio je uzvratni napad jednog djela legionara na selo Jeginov Lug kod Kalesije 11. 4. 1942. godine.⁴⁴ Tom prilikom selo je spaljeno, a izvori oni režimski navode da je likvidirano preko 200 srpskih civila, žena i djece.⁴⁵ Zanimljivo je kako su komunistički izvori izvještavali o stradanju srpskih civila u Jeginovom Lugu, dok sa druge strane ne navode niti jednog stradalog civila Bošnjaka u Tupkoviću. Razlog tome možemo tražiti u pokušaju pobjednika da svoje bitke predstave besprijekorno čistim, i da koliko god je to moguće poraženu stranu, u ovom slučaju pripadnike legije, predstave kao okrutne zločince. Naš zadatak je da u skladu sa dostupnim izvorima pokušamo rasvijetliti ovaj nemili događaj. Kada govorimo o brojevima stradalih Srba u Jeginovom Lugu, zanimljivo je da se u Beogradu 1994. godine pojavila jedna izuzetno kratka publikacija, ako je tako možemo nazvati, autora Petra Vučetića i Mire Mitrović pod nazivom *Pomenik – genocid nad Srbima 1941-1945 u opštini Kalesija (parohiji moga oca)* u kojoj se između ostalog navodi spisak imena civila, njih čak 436⁴⁶ koji su umoreni na području opštine Kalesije tačnije mjestima: Dubnica, Jajići, Zolje, Brda, Donji Rainci, Kalesija, Kojići i

⁴² M. Attila Hoare, *Bosanski muslimani*, 152-154.

⁴³ Isto, 149.

⁴⁴ S. Imamović, *Vukovije*, 50.

⁴⁵ Isto, 50, 60.

⁴⁶ Petar Vučetić, Mira Mitrović, *Pomenik genocid nad Srbima 1941-1945 u opštini Kalesija (parohiji mog oca)*, Beograd 1994, 8-13. (dalje: P. Vučetić, M. Mitrović, *Pomenik genocid nad Srbima*).

Jeginov Lug od strane ustaša, a pod ustašama se uglavnom smatraju domaći muslimani., Zanimljivo je da se čak 143 lica⁴⁷ povezuju sa Jeginovim Lugom i decidno se navodi da su likvidirani 1942. godine, dok za lica u drugim mjestima stoji da su ubijena između 1941-1945. godine. Do ovog broja autori su došli u saradnji sa drugim Srbima koji su živjeli na području Kalesije nakon Drugog svjetskog rata.

Čitajući *Pomenik* prvo što primjećujemo je da autori ovog djela zločin koji se desio u Jeginovom Lugu datiraju ciljano 10. aprila 1942. godine, a ne 11. aprila 1942. godine a razlog tome ne dolazi iz njihovog neznanja, već iz težnje da ovaj zločin predstave kao simboličan krvavi ustaški pir na rođendan antisrpske države. Dalje u *Pomeniku* kada se govori o ovom zločinu stoji da su ustaše pobile sve mještane sela⁴⁸, a da je se pokolja spasio samo jedan mali dječak koji se od klaonice spasio na način da se sakrio u kokošinjac, u radu se navodi i ime Jovo Perić koji se nakon toga uputio u Šekoviće. Osim toga navodi se da su tri žene odvedene iz sela u Tuzlu i da su služile za izživljavanje zelenoj legiji Hadžiefendića, te da su nakon toga ubijene. Ono što još privlači pažnju u *Pomeniku* jeste spisak lica njih 44 kojima je prota Dušan Mitrović služio pomen, a koja su ubijena prema njegovom zapisu u Jeginovom Lugu. Osim toga tu se nalazi i spisak lica odgovornih za ovaj zločin, no nije objašnjeno na koji je način prota Dušan došao do njih budući da je zato vrijeme bio u Srbiji, tačnije deportovan je u logor Caprag, te je potom pušten i za vrijeme rata nalazio se u Banji Koviljači. Ako pogledamo spisak navodno odgovornih vidjet ćemo da se radi o uglednim ljudima ovog kraja koji su se ciljano našli na ovom spisku.

Jedno od možda najvažnijih pitanja jeste kako to da su Srbi sve do aprila 1942. godine opstali u Jeginovom Lugu, ako su bili okruženi sa svih strana „krvožednim ustašama“? U *Pomeniku* u dva pisma koja su nastala prije aprila 1942. godine, upućena proti Dušanu Mitroviću i Ratku Mitroviću od strane njihova sestre Mileva Krulj rođeno Mitrović između ostalog stoji *da su neki htjeli da ih zapale ali je ona za selo dobila zaštitu od strane jednog natporučnika iz Kalesije koji se poznavao sa njezinim bratom Ratkom*.⁴⁹ Da je selo uvažavalo zaštitu svjedoči nam i Hasan Paloš, on naime tvrdi da je postojao dogovor i da je legija čak držala straže oko sela kako se ništa ne bi desilo mještanima, međutim usljed ustaničkog napada na Tupković čak su i mještani ovog sela uzeli učešće u napadu i pljački, te su se nakon toga određeni legionari (iz Tupkovića) samoinicijativno odlučili na osvetu.⁵⁰ Zbog ovog

⁴⁷ Ovi brojevi su preuveličani budući da istraživanja koje su obavljena u Beogradu pokazuju da je u Jeginovom Lugu ubijeno 128 Srba (za 1941-1942) dok je za zločin u 1942. godini navedeno 88 imena. Muzej žrtava genocida, *Popis žrtava rata 1941-1945 za Bosnu i Hercegovinu, Opština Kalesija, 1593-1608*. <http://www.muzejgenocida.rs/images/ZrtvePub/BiH.pdf>.

⁴⁸ Na popisu 1948. u Jeginovom Lugu je evidentirano 310 stanovnika što znači da ovaj navod nije tačan, a selo na popisu 1931. je imalo 295 stanovnika. S. Imamović, *Vukovije*, 61

⁴⁹ P. Vučetić, M. Mitrović, *Pomenik genocid nad Srbima*, 33.

⁵⁰ Izjava data u novembru 2021.

napada nakon rata od strane pobjednika biće pokrenut i proces protiv mnogih uglednih Bošnjaka kojima su se na teret stavljale optužbe za navodne zločine u Jeginovom Lugu, ali o tome ćemo nešto više reći u nastavku rada.

Pored *Pomenika* 2019. godine se u javnosti pojavio dokumentarni film pod nazivom *Tuzla zločin bez kazne i egzodus srpskog naroda*⁵¹ film je prikazan i na entitetskoj televiziji RTRS, a objavljen je i na internetu na platformi youtube od strane kanala „Udruženje tuzlaka u Bijeljini“, 2019. godine u povodu 27 godina od egzodus Srba tuzlanske regije i od zločina nad kolonom vojnika JNA u Tuzli 15. maja 1992. godine. Dokumentarac je nastao ciljano sa zadatkom relativizacije historije, međutim interesantno je da se u njemu u kontekstu genocida nad Srbima u Drugom svjetskom ratu pojavljuje Ljubomir Tadić koji govori o stradanju svog sela Jeginov Lug. U njegovoj kratkoj izjavi stoji sljedeće: *To je bila legija zeleni kadar zvani, handžar divizija se zvala. I oni su nas 260 otjerali dole u šumu. Odvojili žene i djecu i muškarce na baška i postrijeljali su sve. Ja sam ležao na majci mrtvoj dva dana i noć. Tad sam imao nepune 4 godine, kad je to bilo 11. aprila 1942. godine. Tu sam ranjen (pokazuje na gornji dio leđa ispod vrata) evo rana se vidi kugla gdje je unišla gdje je izašla, ovdje (ponovno pokazuje na leđa) da me ufatila oto to ne bi mogao ostati živ. Pošto smo mi pripadali Vukovijama opštini, iz toga sela opština Vukovije bio je odbornik za naše selo neki Avdo Majdanac i njemu su rekli, Avdo pubijano je i popaljeno selo Jeginov Lug. Išao je dole gdje su nas postreljali, i mene je prevrto i tamo i i digao na ruke. On je mene stavio u kola volovska, koja su bila ljese one i on je mene odvuкао svojoj kući u Dubrave.*⁵²

Dakle ako rezimiramo ova dva izvora vidimo da je priča dosta slična, ali da se po mnogo čemu razlikuje. Prvo vidimo da se različito datira sam događaj i u ovom slučaju za Tadića bi rekli da je upravo, budući da autori *Pomenika* ovaj događaj dovode pogrešnim datumom u drugi kontekst. Zatim u *Pomeniku* se navodno preživjeli dječak zvao Jovo Perić, a za dokumentarni film govori navodni preživjeli Ljubomir Tadić koji je tada imao svega četiri godine. Dalje u *Pomeniku* stoji da je dječak Jovo Perić sam izbjegao do Šekovića, a preživjeli Ljubomir Tadić svjedoči da ga je sa gomile mrtvih svojoj kući odnio Avdo Majdanac⁵³. Pored toga različite su i brojke ubijenih, pa tako u *Pomeniku* od 44 lica kojima je prota Dušan držao pomen, njegova kćerka i okolni Srbi koji ni geografski nisu bili blizu ovom selu taj broj podigli su na 143 lica koja su navodno ubijena u pokolju, a preživjeli Tadić koji je tada imao svega četiri

⁵¹ Prva projekcija dokumentarnog filma "Tuzla – zločin bez kazne i egzodus srpskog naroda" održana je u Bijeljini 14. maja. Član „Zavičajnog udruženja Tuzlaka u Bijeljini“ pravoslavni vojni sveštenik Vaso Popović rekao je Srni da film u 80 minuta svjedoči stradanje Srba u 20. vijeku na prostoru tuzlanske regije - u Prvom i Drugom svjetskom ratu i za vrijeme građanskog rata u BiH od 1992. do 1995. godine... Izvor internet: Portal: BN LIVE 24.APRIL2019 <https://www.bijeljinalive.com/87069/u-bijeljini-14-maja-premijera-filma-o-stradanju-srba-tuzlanske-regije>.

⁵² Njegovu izjavu prenosimo u potpunosti. Izvor internet: <https://youtu.be/BTHqRY1EIfQ>.

⁵³ Ovde se vjerovatno misli na Majdančić.

godine tvrdi da je ubijeno 260 mještana. Dakle sve ovo ostavlja velike dileme, ali treba obratiti pažnju i na sljedeće, a to je u kojem kontekstu je nastao neki historijski izvor.

Pomenik je nastao 1994. godine u Beogradu u vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i u vrijeme najžešćeg genocida nad Bošnjacima. Dalje na samom uvodu *Pomenika* autor navodi niz nerelevantnih podataka koji su u vrijeme tih ratnih godina služili kao propaganda. Tako u radu stoji sljedeće: „*da zločini nad Srbima ciljano nisu istraživani od strane komunističke vlasti kako se ne bi naštetilo bratsvu i jedinstvu.*“ To da su komunisti glavni krivci što Srbi nemaju svoju državu i da su Srbi najviše stradali, od strane ustaša Bošnjaka i Hrvata bila je već dobro ustaljena velikosrpska političko-medijska kampanja koja je za cilj imala pripremu agresije na Bosnu i Hercegovinu i širenje mržnje uperene prema drugim narodima⁵⁴, ta mržnja je u ratnim godinama 1992-1995 rezultirala masovnim i stravičnim zločinima i genocidom nad Bošnjacima. Autori *Pomenika* su toga bili svjesni pa su otišli i korak dalje tejom da bi sada u ovom vremenu *crkva i akademija morali dati proglas stradajućem srpskom narodu da im se piše o stradanju Srba u Drugom svjetskom ratu kao i ratu pri rasturanju SFRJ. Čak više to je važno budući da u svjetskoj javnosti preovladava mišljenje da su Srbi koji su ustali da se brane od novog genocida krivci i zločinci, a zločinci – žrtve.* Dakle ova publikacija nastala je ciljano 1994. godine očito nije imala za cilj da utvrdi istinu, već je bila u službi nastavka velikosrpske propagande i nastavka genocida nad Bošnjacima i uništenjem Bosne i Hercegovine.

Sa druge strane izjava Tadića data za propagandni film koji za cilj ima relativizaciju historijskih događaja, također je veoma kontroverzna. Prvo sam broj ubijenih ne može da bude vjerodostojan jer kako dječak od četiri godine može biti pouzdan izvor. Kako može tvrditi sa sigurnošću da je ubijeno 260 ljudi? Ono što bi se moglo izvući iz njegove izjave jeste da ni najbliži politički predstavnici opštine Vukovije nisu znali za ovaj pokolj. Što znači da je zločin odrađen samoinicijativno. Pokušaj da se od strane autora *Pomenika* i sam Hadžiefendić dovede u povezanost sa ovim zločinom je jako zloban. Za legiju kojom je komandovao Hadžiefendić ne postoji niti jedan jasan pokazatelj da je pod njegovom komandom osmislila i sprovela neki zločin. Mi ne osporavamo da je u Jeginovom Lugu od strane odmetnutih legionara počinjen zločin nad Srbima, ali nije počinjen iz razloga što su slijedili rasnu politiku NDH, niti zato što su bili žedni srpske krvi, već je do zločina došlo isključivo iz odmazde zbog napada, pljačke, paljenja istradanja stanovništva Tupkovića.

Čak je i sam Miloš Zekić priznao da Ferizovići koji se između ostalog optužuju u Pomeniku, nisu krivi za zločin u Jeginovom Lugu i da je on taj koji je poslao jedinice na Tupković kako bi se opskrbili hranom i uplašili

⁵⁴ O političkoj, medijskoj i vojnoj pripremi agresije na Bosnu i Hercegovinu vidi više: Denis Bećirović, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2021, 196.-224.

*stanovništvo bez žrtava, a rezultat ovog napada je uzvratni napad na Jeginov Lug.*⁵⁵

Kada govorimo o žrtvama i njihovom broju Sejfulah Imamović je analizom popisa stanovništva došao do zaključka da 1942. godine u Jeginovom Lugu nije stradalo više od 80 stanovnika.⁵⁶ Naravno ovi podaci mogu se pokazati i netačni ali zanimljivo je da Zdravko Antonić i Jeremija Perić u svojoj publikaciji tvrde da broj ubijenih u Jeginovom Lugu od strane dijela legionara ne prelazi 100.⁵⁷ Sa druge strane ako uzmemo jedan podatak iz Pomenika da je prethodno iz sela odvedeno 50 muškaraca, onda bi broj od 44 lica kojima je prota Dušan držao pomen bio najrelevantniji, na to da i dodamo između 5-15% to opet ne prelazi više od 50 lica. Nažalost tačan broj stradalih pogotovo danas je jako teško utvrditi, ali je još žalosnije da velikosrpska propaganda ciljano manipuliše brojevima ubijenih.

Pored ovog zločina sa stabilizacijom NOP-a, padom Italije i četničkim zbližavanjem sa njemačkom vojskom bosanski muslimani počinju tokom 1943. godine iskazivati sve veće simpatije prema partizanima. Međutim njihova podrška NOP-u neće ostati nekažnjena od strane fašističkih vlasti koja će sve one za koje smatra da daju podršku ustanicima izložiti represiji. Tako su ustaše sredinom juna 1943. godine potisnuvši partizane iz Srebrenice masakrirale oko 200 stanovnika ovog kraja, najviše muslimana uključujući i predsjednika sreskog suda, njegovu suprugu i troje djece, kao i direktora pošte.⁵⁸

Osim ustaša odmazdu su nad muslimanima vršile i njemačke snage koje su osmog jula 1943. godine strijeljali 31 muslimanskog civila, uključujući i nekoliko djece iz sela Prisoje i Podkozari kod Čajniča. Par dana kasnije pripadnici Sedme SS divizije „Princ Eugen“ 12. jula likvidirali su 69 muslimana iz sela Košutice kod Sokoca. Njemačke odmazde možemo pratiti i tokom 1944. godine kada su u januaru strijeljali dvadeset muslimanskih civila iz sela Vladavići i Gornjeg Lukavca u Tuzlanskom selu, a zanimljivo je da ustaški izvori navode da sela nisu održavala veze sa partizanima.⁵⁹ Među ove zločine možemo uvrstiti i one koji su počinili pripadnici 13. SS divizije „Handžar“. Važno je naglasiti da je ova jedinica bila pod direktnom komandom SS-a i da su Bošnjaci i Hrvati u njoj služili isključivo kao „topovsko meso“. Međutim i danas jedinica se naziva bošnjačkom i optužuje se za masovne zločine nad Srbima počinjenim iz mržnje na području: Semberije, Majevice i Birača. Tako jedan referat Zemaljske komisije ističe kako su *mržnjom zatrovani i nahuškani vojnici ove divizije po dolasku u Jugoslaviju „tobože klali sve što nije nosilo fes“ ili da su „istrebljivane čitave porodice na najokrutiniji način.*⁶⁰

⁵⁵ Izjavu dao Hasan Paloš u Kalesiji u novembru 2021.

⁵⁶ S. Imamović, *Vukovije*, 61.

⁵⁷ *Isto*, 50.

⁵⁸ M. Attila Hoare, *Bosanski muslimani*, 171.

⁵⁹ *Isto*, 172.

⁶⁰ Zvonimir Bernwald, *Povijest divizije „Handžar“, sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom stabu*, Gračanica 2019. str.282.

Ono što je prvenstveno važno naglasiti jeste da „Handžar“ nije bio nikakv ideološki bošnjački pokret, čak više oni su u ovu diviziju stupali jer su mislili da će se na taj način zaštititi od četnika.⁶¹

Kada govorimo o zločinima ove divizije njih argumentovano ne možemo dovoditi u vezu sa nekom nacionalnom mržnjom u globalu. Da divizija nije bila striktno usmjerena u uništenje Srba već ustanika pokazuje i podatak da su uz diviziju zajedno nastupali i četnici, na osnovu čega se postavlja jasno pitanje da li bi četnici kao srpski nacionalisti učestvovali u zločinima protiv svog naroda? Također ako su ratne operacije „Handžara“ bile usmjeren protiv Srba kako je moguće da su Srbi i nakon rata na ovom području gdje je divizija djelovala ostali većinsko stanovništvo?⁶² Zločini koji su počinjeni bili su sa ciljem uništenja ustaničkih logističkih baza. Na primjeru stradanja stanovništva u Vražićima kod Brčkog gdje je ubijeno 24 muslimana, koji su navodno imali vezu sa partizanima, jasno se pokazuje da je ova divizija sprovođila kaznene ekspedicije bez obzira na nacionalnu pripadnost.⁶³ Dakle isto kao što je djelovala 7. divizija SS-a „Princ Eugen“ u prethodnom primjeru tako je djelovao i „Handžar“. Međutim postavlja se pitanja zašto se „Handžar“ divizija nastojala predstaviti bošnjačkom i zašto se nije radilo na potpuno rasvjetljavanju svih mračnih događaja? Odgovor leži u politici. Komunistička politika u Bosni sve vrijeme je zasnovana na jednakosti naroda u njihovom zlu. Tako da se ispoljavanje nacionalizma kod jednog naroda po načelu sustava spojenih posuda moralo makar i prisilno i lažno naći kod ostala dva naroda.⁶⁴

Partizanski zločini u oslobođenim krajevima (1943-1945)

Stabilizacijom NOP-a i snažnijim brobenim djelovanjem koji će rezultirati oslobođenjem gradova, na samom početku vidljivo je da su se partizani žestoko obračunavali sa svima onima koje su oni smatrali svojim neprijateljima i koji su prema njihovim saznanjima bili saradnici okupatora. Samo u Tuzli i njenoj neposrednoj okolini je nakon prvog oslobođenja Tuzle strijeljano 55 uglednih osoba (33 katolika, 20 muslimana i 2 pravoslavca).⁶⁵ Nakon drugog oslobođenja Tuzle od strane partizana 1944. godine nastavlja se sa represijom po lokalno stanovništvo. Tom prilikom bit će ubijeno nekoliko uglednih Tuzlaka, među kojima i advokat dr. Bahrija Kadić, te Sulejman

⁶¹ Nijemci ne bi bili nikad u stanju ustrojiti jednu ovakvu formaciju da nije bilo četničkog terora nad Muslimanima, koji je kod njih stvorio potrebu organizovanja samoodbrane bilo pod kojom formacijom. Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 80.

⁶² Zvonimir Bernwald, *Povijest divizije „Handžar“ sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*, Gračanica 2019, 283-284.

⁶³ Na to ukazuju i partizanske obavještajne službe, SS vojnici su „naročito krvavi prema selima koja su nam naklonjena bez razlike na nacionalnu i vjersku pripadnost“. Xavier Bougarel, *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945*, Sarajevo 2021, 181.

⁶⁴ Š. Filandra, *Bošnjačka politika*, 173.

⁶⁵ Spisak sa imenima ubijenih nalazi se u više publikacija. A. Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja*, 96-97; S. Selimović. S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 73.

Omazić, Sakib Ibrišimović i drugi aktivni članovi muslimanskih kulturnih društava „Senat“, „Bosna“ i „Narodna uzdanica“, a treba naglasiti da se u zulumu i likvidaciji Bošnjaka najviše se istakao Vlado Popović.⁶⁶ Osim ubistava na udaru se našla i imovina lica koja su optužena da su „državni neprijatelji“ i njihova imovina bila je konfiskovana, a slična sudbina zadesila je i stanovnike drugih oslobođenih mjesta u tuzlanskom kraju.⁶⁷

Ono što je posebno zanimljivo ogleda se u podatku da su u velikom broju slučajeva partizani zauzeli gradove bez neke pretjerane borbe jer su bili u dosluhu sa legionarima, odnosno jer im se oni nisu željeli suprostaviti, a bilo je i slučajeva gdje su našli na izuzetno snažan otpor. Takav slučaj imamo nakon zauzimanja Tuzle, kada su partizani pokušali napasti i Brčko, koje je predstavljalo strateški važan grada koji je štitiio njemačku putnu komunikaciju između Beograda i Zagreba, ali je također štitiio i omogućavao pristup tuzlanskom bazenu. Prema navodima savremenika partizani su energično izvršili siloviti napada uz uvjerenje da će se domobrani predati ali kako se to nije dogodilo nakon par sati krvavih borbi su odbijeni. Ovo je jasno pokazalo da partizani ne mogu zauzeti gradove bez saradnje sa domobranima.⁶⁸

Bilo je čak i slučajeva da su partizani nad mjestima koja su bila predmet potencijalnog osvajanja primjenjivali razne akcija koje su imale za cilj stvoriti nesigurnost i strah u tim mjestima. Te aktivnosti svodile su se na likvidacije seljaka u poljima ili pljačku. Jedan takav primjer imamo u proljeće 1944. godine kada je u blizini sela Tupković od strane grupe partizana pod vodstvom Miće Samardžić ubijen Ago Muhić i njegov brat Ibro. Naime na imanju na kojem su oni čuvali stoku, tokom noći grupa partizana je došla i u kolibu u kojoj su boravili bačena je bomba. Tom prilikom smrtno su stradali Ago i Ibro Muhić, dok su od posljedica eksplozije ranjena još četiri Agina sina koji su bili uzrasta do deset godina. Što se tiče stoke koja je bila na imanju ona je opljačkana, a za ovaj zločin niko nikada nije odgovarao.⁶⁹ Na sličan način ubijeni su Alija Kadrić i Mujo Bajrić iz Tupkovića,⁷⁰ kao i Redžo Majdančić iz Vukovija.⁷¹ Samardžić je nakon rata nagrađen a tokom septembra 1944. godine bio je član delegacije partizana koja je na sastanku zapadno od Visa pokušala da pripadnike muslimanskih milicija pridobije u partizane. Pregovori su propali zbog isključivosti partizanske strane.⁷² (Velikosrpska prikrivena politika u

⁶⁶ Izet Šabotić, Položaj Bošnjaka na širem tuzlanskom području neposredno nakon Drugog svjetskog rata, *Zbornik radova sa naučnog skupa "Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu"* koji je održan 24. decembra 2011. godine u Sarajevu, 279.

⁶⁷ Vidi više: *Isto*, 279-283.

⁶⁸ M. Attila Hoare, *Bosanski muslimani*, 191-192.

⁶⁹ Izjavu dao Agan Muhić sin Age Muhića u Živinicama u novembru 2021. godine

⁷⁰ S. Imamović, *Vukovije*, 272.

⁷¹ *Isto*, 272.

⁷² Partizanska strana kategorički je tražila od Zelenog kadra da se uključi u njihovu vojsku i dobije konkretne zadatke na operativno-manevarskom polju. Zeleni kadar nije želio da ratuje i predložio je da se načini dogovor po kojem bi ljustvo ostalo na svom matičnom području, kao

redovima KPJ je radila na dominaciji Srba nad ostalim narodima Bosne i Hercegovine, a to najlakše ostvaruje ako ostala dva naroda nose hipoteku saradnika okupatora op.a). To je na kraju i bio glavni razlog zašto će do samog kraja Bošnjaci ovih područja u većini ostati isključivo vjerni svojim milicijama i zašto se nakon rata neće naći na strani pobjednika.

Razračunavanje sa poraženim i zločini OZN-e

Početkom 1945. godine kada se vidjelo da će nacistička Njemačka biti poražena, veliki broj njemačkih vojnika, jedinica NDH, četnika i svih drugih ponajviše civila koji su strahovali od komunističke odmazde zaputili su se iz Jugoslavije prema Austriji kako bi se predali Britancima. Međutim britanske snage će sve one koji su došli do austrijskog mjesta Bleiburg, vratiti u Jugoslaviju, čime je njihova sudbina bila zapečaćena. Hrvatski historičar Tvrтко Jakovina tvrdi da je još na Jalti dogovoreno da će zarobljenici biti izručeni onim protiv kojih su ratovali.⁷³ Iako se navodno prema zarobljenicima trebalo postupati sa posebnom pažnjom, na što ukazuju neke direktive⁷⁴ činjenice ukazuju da je od strane JA došlo masovnih egzekucija zarobljenika kod Maribora, Zidanog Mosta, Celja, Dravograda, što potvrđuju nađene masovne grobnice, njih 570. Na osnovu toga *Bleiburg* danas predstavlja masovna ubistva, mučenja i druge zločine počinjene od strane JA nad pripadnicima poraženih vojnih snaga i izbjeglih civila u završnici rata i neposredno nakon rata. Dakle bleiburški zločin nedvosmisleno predstavlja teško kršenje zakona, običaja ratovanja i međunarodnih pravnih akata koji su tada važili. Ukupan broj žrtava Bleiburškog zločina teško je ustanoviti, ali se procjenjuje broj od 80.000 ljudi, najvećim dijelom Hrvata, ali i Bošnjaka, Nijemaca, Slovenaca, Srba, Crnogoraca i drugih.⁷⁵

Teško je utvrditi broj stradalih Bošnjaka u tzv. "marševima smrti". Sa područja Tuzle i okoline najviše su se ovom problematikom bavila grupa autora okupljena oko časopisa *Gračanički glasnik*. Oni su u dosadašnjem radu utvrdili broj od 407 žrtava Bleiburškog zločina samo za vangradsko područje Gračanice, dok obrada podataka za gradsko područje nije završena.⁷⁶ Ono što je

neka vrsta terenske „partizanske“ milicije. A. Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja*, 117.

⁷³ Tvrтко Jakovina, Velika Trojica, NOVJ i POJ i vojska NDH 1945, *Bleiburg i križni put 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Zagreb, 12. travnja 2006, 72.

⁷⁴ 14. V. 1945. Štabovima 1, 2, 3. i 4. armije i glavnim štabovima Slovenije i Hrvatske Titovo naređenje dostavljeno je cirkulomom depešom, Preduzmite najenergičnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane jedinica, pojedinih organa i pojedinaca. Ukoliko postoje među zarobljenicima i uhapšenicima takva lica koja treba da odgovaraju za djela ratnih zločinista, predavati ih na revers vojnim sudovima radi daljeg postupka. Tomislav Badovinac, *Zločin nad zločincima, Bleiburg i križni put 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Zagreb, 12. travnja 2006, 81.

⁷⁵ I. Šabotić, *Položaj Bošnjaka na širem tuzlanskom području*, 272.

⁷⁶ *Isto*, 272.

evidentno ogleda se u podatku da je u Gračanici stradalo više ljudi 1945. godine nego tokom čitavog rata.⁷⁷ Jedan od preživjelih u „marševima smrti“ bio je i Kalesijac Ibrahim Alić u njegovoj kratkoj izjavi iz tih teških dana stoji sljedeće *Nas je 26.000 krenulo sa Bleiburga, sve vrijeme puta čula se paljba mitraljeza, a kući nas nije došlo ni 1.600.*⁷⁸ Sa druge strane bilo je i slučajeva da su zarobljenici koji su preživjeli „marševe smrti“ umirali u logorima od gladi usljed nehumanog postupanja. O ovome svjedoči nam Himzo Ibrić iz Srebrenika koji je preživio „marš smrti“ i koji je potom boravio u logoru Pakrac. On je 08. marta 2007. godine dao intervju za *United States Holocaust Memorial Museum* u kojem govorio o raznim ratnim zbivanjima i golgotama koje je proživio u Drugom svjetskom ratu.⁷⁹ Ako rezimiramo sve nema sumnje da je na Bleiburgu 1945. godine ruka pravde stigla neke najozloglašenije ustaške koljače, pa i četnike koji su činili zločine, ali je isto tako bez adekvatnog suđenja i usljed nehumanog postupanja stradao i velik broj nevinih zarobljenika. Nažalost ovakav način ophođenja prema poraženim bio je identičan u svim djelovima ratom zahvaćene Europe gdje su se pobjednici razračunavali sa svima ono koji su se našli na strani poraženih.

Pored ovog jedinice JA i OZN-e⁸⁰ vršili su zločine i represiju nad bošnjačkim stanovništvom koje su likvidirali ili hapsili. Na lokalitetu Tuzle tačnije u tuzlanskom štoku su tokom 1945. godine vršene likvidacije svih neprijatelja pobjednika. Prema istraživanju Fadila Alikadić posebno je interesantan podatak da su svi Kladnjaci koji su dovedeni u tuzlanski štok strijeljani, a da se likvidacije spasio samo jedan čovjek, rođeni kladnjak Mujo Aličević koji je prilikom evidentiranja rekao da je iz Paljevca i na taj način se spasio strijeljanja. U tuzlanskom štoku te 1945. godine strijeljano je 25 kladnjaka, dok je nakon rata od strane komunističkog režima strijeljano 210 kladnjaka.⁸¹ Kao rezultat ovih zločina Aleksandar Remetić smatra da se na području Tuzle na tri lokacije nalaze masovne grobnice, u kojima se nalaze tijela lica ubijenih 1945. godine od strane komunističkog režima. Prva grobnica nalazi se na lokalitetu kompleksa Slana banja, druga je na platou Gradine u sklopu kliničkog centra, a zanimljivo je da se na lokacija parka ispred odjela pedijatrije u SFRJ nikada nije dozvoljavala gradnja i treća lokacija je na Krojčici u blizini vojnih objekata.⁸²

⁷⁷ Vidi više: Omer Hamzić, Edin Šaković, *Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941-1945*, Dio prvi: vangradsko područje, *Gračanički glasnik*, broj: 29/15, Gračanica 2009, 95-96.

⁷⁸ Izjava data 1990. godine, Predsjedniku opštine Kalesija Iztu Hadžiću.

⁷⁹ Intervju sa Himzom Ibrićem dostupan je na internet stranici United States Holocaust Memorial Museum pod nazivom Oral history interview with Himzo Ibrić, internet: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn44625>. Pristup: novembar 2021.

⁸⁰ OZNA - Odjeljenje zaštite naroda formiran 13. maja 1944. godine Odlukom Vrhovnog komandanta NOVJ. Zadatak OZN-e bio je borba protiv špijunaže, te protiv vanjskih i unutarnjih neprijatelja.

⁸¹ Muhamed Muhić, *Građanin slobode-XIIst. :Kladanj = Civitates libertas-XII*, 330-332.

⁸² Izjava data u oktobru 2020.

Osim Tuzle likvidacija je bilo također i na drugim mjestima. Pored toga bilo je i slučajeva da su ljudi pod lažnom optužbom bili bez procesa zatvarani li strijeljani. Posebno loš odnos prema domaćem bošnjačkom stanovništvu iskazale su jedinice Jugoslovenske Armije iz Srbije i Crne Gore, koje su neposredno nakon Drugog svjetskog rata boravile na širem tuzlanskom području.⁸³ Pored toga nova vlast nije imala ni poštovanja prema grobljima neprijateljskih vojnika pa je u skladu sa time Okružni narodni odbor za Okrug Tuzla tražio da se uklone sva neprijateljska groblja.⁸⁴

Prostor Kalesije također nije bio pošteđen ovih aktivnosti. Šaban Hadžić iz sela Međaš kao pripadnik muslimskih milicija uhapšen je od strane JA i poslan je u zarobljenički logoru u Varcar Vakufu. Prema njegovom svjedočenju u logoru su zatvorenici bili izloženi teškim i nehumanim uslovima, a usljed izgladnjivanja bili su prisiljeni da jedu travu, kako ne bi umrli od gladi. Iz sela Međaš uhapšen je od strane komunističke vlasti i Hasan Zulić pod lažnom i nikad dokazanom optužbom da je ubio partizana. U zatvoru je proveo 16. godina tokom kojih je bio izložen torturama i mučenjima. Posebno mu je u sjećanju ostala jedna noć u kojoj je bio svezan za stolicu sa glavom podignutom u vis, te mu se planski svu noć slijevale kapljice ledene vode na čelo, tačnije predio između obrva. Na samom početku to mu nije teško palo, ali nakon 100 kapljica svaka sljedeća je bila nesnošljiva. Za njega je interesantno da je sve torture kroz koje je prošao zabilježio ali ih je pred kraj života uništio.

Za prostor Kalesije je karakteristično da su brojna sela spaljena 1945. godine od strane jedinica JA koje se uopće na ovom prostoru nisu borile. No još i prije te godine u glavama nekih komunista vladala je želja da se spale bošnjačka mjesta ovog kraja što se može vidjeti iz dnevnika Uglješe Danilovića u kojem stoji: *Ravni Zavid, 29.01.1943 godine. Stigli smo oko 10.00 sati na Ravni Zavid i tu smo zatekli jednu grupu naoružanih četnika, Planinski četnički bataljon. Bili su pod oružjem. Oni su nas izvjestili da se naši (Majevički bataljon) nalaze još tu. Oni su bili razoružali četnike, ali su im vratili oružje s obzirom da su izjavili da će priznati našu komandu. Mi smo to odobrili, s obzirom da ti četnici stvarno brane sela od ustaške bande iz susjednih muslimanskih sela. Muslimanska sela: Međeđa, Sapna, Hrasno, Seljublje, Kalesija i dr. stvarno su zaslužila da budu spaljena.*⁸⁵

To što Bošnjaci na prostoru Kalesije organizovani u muslimanske milicije pri NDH nisu napali niti jedno susjedno srpsko selo, nije zanimalo komuniste, ali su iskoristili priliku da na osnovu zločina koji je počinjen od strane odmetnutih legionara u selu Jeginov Lug 1942.godine o kojem smo već govorili, povedu istragu bez pravde i suđenja na većem broju uglednih

⁸³ Vidi više I. Šabotić, *Položaj Bošnjaka na širem tuzlanskom području*, 273-274.

⁸⁴ S. Imamović, *Vukovije*, 58.

⁸⁵ Dž. Tosunbegović, *Gornja Spreča*, 115.

Bošnjaka ovog kraja.⁸⁶ Hapšenje, torture i ubistva Bošnjaka sprovedena su martu 1945. godine od strane partizanske jedinice iz Han Pijeska kojom je komandovao Milorad Đerić. Svi uhapšeni dovedeni su pod klevetama koje su protiv njih iznosili Mićo Samardžić i Božica Tomić. Pouzdano se zna da su bez suđenja ubijeni: imam iz Tupkovića Jusić Bajro i njegov brat Fehro, Himzo Durić iz Svojata, Himzo Mušanović iz Tupkovića, Mešan Mešanović iz Međaša, i Ahmet Mujčinović iz Tupkovića. Ovaj broj nije konačan. Mučenje i turtura sa ciljem priznanja učešća u zločinima vršenena je na sljedećim licima: Haso Paloš, Bego Husejnović, Hasan Resić, Mehmed Čaušević i dr. Zbog ovog zločina Đerić je uhapšen od strane komande iz Tuzle i odveden je u Tuzlu, a jedan broj privedenih lica je spašen zahvaljujući intervenciji komande iz Tuzle u kojoj je pismenim putem zahtjevano da ne smije biti ubistava bez suđenja. Zbog inervencije biće otvoren sudski proces na kojem dokazana nevinost preživjelih, a Božica Tomić je zbog lažnog svjedočenja osuđena na 6 mjeseci zatvora.⁸⁷ Međutim ubistva bez suđena na teritoriji Kalesije bilo je i 1946. godine i tom prilikom likvidirani su: Aljo Begić, Kemo Mehmedović, Haso i Salko Salihbašić, Sinan Vildić i braća Ferizović.⁸⁸ Ni ovaj broj nije konačan.

Zaključak

Na stradanje stanovništva na tuzlanskoj regiji i okolini značajan uticaj je imala realizacija rasne politike ustaškog režima. Tako smo ustanovili da je sa ove regije u logoru Jasenovac stradalo poimenično 3.898 stanovnika. Najviše su u procentu stradali: Jevreji, Romi i Srbi, a u manjem obimu evidentirali smo i stradanje Bošnjaka, Hrvata i drugih etničkih grupa. Po broju žrtava najviše su stradali Srbi-2.930, Jevreji-667, Romi-167, Bošnjaci-92 i Hrvati-37. Svakako da su žrtve u Jasenovcu veće od poimenično istraženih, ali bi bile daleko veće da se nije organizovano suprostavilo ustaškom teroru od strane uglednih građana Tuzle i okoline. Ugledni građani Tuzle i okoline najviše pripadnici bošnjačkog naroda koji su prema rasnoj politici NDH bili deklarativno smatrani povlaštenim slojem društva, nisu se libili da ustanu protiv ustaškog terora i stanu u zaštitu svojih komšija. Ovaj hrabri čin je jedinstveni način otpora u porobljenoj Evropi i pripada bošnjačkim iskustvima antifašizma.

Ustaška represija nad Srbima pa čak i samo diskriminatorna politika rezultirala je revoltom srpskog stanovništva koje se diže na ustanak, a glavna meta ustanika četničkih i partizanskih bivaju nezaštićena bošnjačka sela. Ustanički zločini pokazat će i pravo lice NDH koje po svemu sudeći vodilo

⁸⁶ Prema riječima Bege Husejnovića torture i ubistva OZN-e su vršene nad oko 100 ljudi sa prostora Kalesije i Živinica. Bego Husejnović je svjedok i zatočenik koji je uspio pobjeći iz zatočeništva.

⁸⁷ Izjavu dao Hasan Paloš u novembru 2021. Postoje i druge izjave lica koja su preživjela ovaj zločin. S. Imamović, *Vukovije*, 271-273.

⁸⁸ Izjavu dao Hasan Paloš u novembru 2021.

politiku „zavadi pa vladaj“ na etnički čistom hrvatskom prostoru, koji bi bio uspostavljen na način koji iznosi fratar Božidar Brale u kojoj stoji: *Mi puškom i nožem u ruci biološki istrebljujemo Srbe, a uspjeli smo našom mudrom politikom da Srbi istrijebe Muslimane. Ostatak Muslimana mi ćemo sami likvidirati*. Držeći se ove pragmatične politike ustaški režim je ostavio mnoga Bošnjačka sela ne zaštićena u kojima su ustanici počinili masovne zločine. Ovi zločini su rezultirali stvaranju i organizovanju bošnjačkih milicija u cilju zaštite bošnjačkog naroda koje se osim ustanika našlo i na udaru velikosrpskog genocidnog projekta pod komandom Draže Mihailovića. Stradanje Bošnjaka u većem broju opština tuzlanske regije zahvaljujući organizovanoj Hadžiefendićevoj legiji je daleko manje u odnosu na opštine u kojima nije djelovala ova organizacija tj. u većem broju opština istočne Bosne i Hercegovine gdje ove jedinice nisu egzistirale nad Bošnjacima je od strane četnika kako onih domaćih tako i iz Srbije sproveden genocid.

Bošnjačko stanovništvo veoma često je bilo na udaru partizanskih jedinica što je rezultiralo određenim stradanjem. Ove operacije su uglavnom izvođene zbog pljačke i zastrašivanja, a na prvim oslobođenim gradovima evidentno je da se partizani razračunavaju sa svima koje smatraju neprijateljima svog pokreta. To su uglavnom bili ugledni ljudi, čiji su se životi i imovina našli na udru. U radu smo iznijeli i stradanje stanovništva kao rezultat odmazde. Ustanovili smo da ova stradanja nisu rezultat nacionalne mržnje. Na primjeru stradanja Jeginovog Luga utvrdili smo da su odmazdu izvršili samovoljno pripadnici legije iz Tupkovića, dakle bez direktne komande iz Tuzle, a kao odgovor na četničko-partizanski napad i zločin nad stanovništvom Tupkovića mjesec dana prije.

Veliki broj stradanja stanovnika tuzlanske regije i okoline je evidentiran u fazi „oslobođenja“. Osim žrtava bleiburškog zločina, na primjeru opština Gračanica i Kladanj utvrđeno je da je više stradalo 1945. godine negoli u svim predhodnim ratnim godinama. Ova stradanja su uglavnom rezultat obračuna bez adekvatnog suđenja komunističkog režima sa poraženima, a u prilog ovome evidentirali smo postojanje masovnih grobnica na lokalitetu Tuzle. Iz navedenog stradanja stanovništva da se zaključiti da je ovako masovno stradanje u Bosni i Hercegovini rezultat većeg broja različitih vojnih formacija, različitih i podmuklih političkih ciljeva diktiranih iz centara moći izvan Bosne i Hercegovine, ali i izostanku jedinstvenog odbrambenog centra u Bosni i Hercegovini sa formacijom koja štiti stanovništvo.

Summary

The realization of the racial policy of the Ustasha regime had a significant impact on the suffering of the population in the Tuzla region and its surroundings. Thus, we established that 3,898 people by name from this region died in the Jasenovac camp. The highest number of victims were: Jews, Roma

and Serbs, and to a lesser extent we recorded the suffering of Bosniaks, Croats and other ethnic groups. According to the number of victims, the most victims were: Serbs-2,930, Jews-667, Roma-167, Bosniaks-92 and Croats-37. Certainly, the victims in Jasenovac are bigger than the ones investigated by name, but they would have been far greater if the prominent citizens of Tuzla and the surrounding area had not been collectively opposed to the Ustasha terror. Prominent citizens of Tuzla and the surrounding area, mostly members of the Bosniak people who, according to the racial policy of the Independent State of Croatia, were declaratively considered a privileged stratum of society, did not hesitate to stand up against Ustasha terror and protect their neighbors. This courageous act is unique way of resistance in enslaved Europe and belongs to the Bosniak experiences of anti-fascism.

Ustasha repression of Serbs and even just discriminatory policies resulted in the revolt of the Serb population, which rose up in insurrection, and the main target of Chetnik and partisan insurgents are unprotected Bosniak villages. The insurgent crimes will also show the true face of the Independent State of Croatia, which apparently pursued a policy of „divide and rule“ in an ethnically clean Croatian area, which would be established in the manner stated by Friar Božidar Brale, which reads: „With rifle and knife in our hand we are biologically exterminating Serbs , and we succeeded by our wise policy that Serbs exterminate Muslims. We will liquidate the rest of the Muslims ourselves. „By adhering to this pragmatic policy, the Ustasha regime left many Bosniak villages unprotected in which insurgents committed mass crimes. These crimes resulted in the creation and organization of Bosniak militias in order to protect the Bosniak people, which, in addition to the insurgents, also came under attack from the Greater Serbia genocidal project under the command of Draža Mihailović. Thanks to Hadžiefendić's organized legion, the suffering of Bosniaks in a larger number of municipalities in the Tuzla region is far less than in the municipalities in which this organization did not operate. In a number of municipalities in eastern Bosnia and Herzegovina where these units did not exist, genocide was committed against Bosniaks by Chetniks, both local and from Serbia.

The Bosniak population was very often attacked by partisan units, which resulted in suffering. These operations were carried out mainly due to looting and intimidation, and in the first liberated cities, it is evident that the partisans are settling accounts with everyone they consider enemies of their movement. These were mostly respectable people, whose lives and property came under attack. In this paper, we also presented the suffering of the population as a result of retaliation. We have established that these sufferings are not the result of national hatred. On the example of the suffering of Jeginov Lug, we determined that the revenge was carried out arbitrarily by members of the legion from Tupković, ie without direct command from Tuzla, and in response to the Chetnik-partisan attack and crime against the population of Tupković a month before.

A large number of sufferings of the inhabitants of the Tuzla region and its surroundings were recorded in the phase of „liberation“. Apart from the victims of the Bleiburg crime, on the example of the municipalities of Gračanica and Kladanj, it was determined that more people died in 1945 than in all previous war years. These sufferings are mostly the result of a showdown without an adequate trial of the communist regime with the defeated, and in support of this we have recorded the existence of mass graves in Tuzla area. From the already mentioned suffering of the population we can conclude that such mass suffering in Bosnia and Herzegovina is the result of a large number of different military formations, different and insidious political goals dictated by centers of power outside Bosnia and Herzegovina, but also the lack of a single defense center in Bosnia and Herzegovina with formation that protects the population.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Rukopis/ Manuscript:

1. Vučetić Petar, Mitrović Mira, *Pomenik genocid nad Srbima 1941-1945 u opštini Kalesija (parohiji mog oca)*, Beograd 1994.

Knjige/Books:

1. Arnautović Jusuf, Iz partijske aktivnosti u okupiranoj Tuzli, *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knjiga 2.
2. Bandžović Safet, *Bošnjaci i antifašizam: Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941)*, Sarajevo 2010.
3. Bećirović Denis, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2021.
4. Bernwald Zvonimir, *Povijest divizije „Handžar“, sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*, Gračanica 2019.
5. Bougarel Xavier, *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945*, Sarajevo 2021.
6. Čekić Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu* (Dokumenti), Sarajevo 1996.
7. Dedijer Vladimir, Miletić Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Sarajevo 1990.
8. Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo 1998.
9. Halilović Sakib, *Zvornik između nama i srama*, Sarajevo 2017.
10. Hoare Marko Attila, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Zenica 2019.
11. Imamović Sejfulah, *Vukovije*, Tuzla 2010.
12. Jahić Adnan, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla 1995.
13. Jelić Butić Fikreta, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977.
14. Muhić Muhamed, *Gradanin slobode-XIIst. :Kladanj = Civitates libertas-XII.*
15. Selimović Sead, Hadžić Senaid, *Tuzlanski kraj 1851-1991*, Tuzla 2007.
16. Tosunbegović Dževad, *Gornja Spreča – prilozi za monografiju sa posebnim osvrtom na prošlost kalesijskog područja*, Kalesija 2007.
17. Tosunbegović Dževad, *Kamenica i Glodi monografija*, BZK Preporod BiH-Opštinsko društvo Zvornik, Zvornik 2009.

18. Vukelić Vlatka, Šumanović Vladimir, *Četničke postrojbe u službi Nezavisne Države Hrvatske*, Školska knjiga Zagreb 2021.

Članci/Articles:

1. Badovinac Tomislav, Zločin nad zločincima, *Bleiburg i križni put 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Zagreb, 12. travnja 2006, 78-84.
2. Hamzić Omer, Šaković Edin, Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.-1945., Dio prvi: vangradsko područje, *Gračanički glasnik*, broj: 29/15, Gračanica 2009, 92-122.
3. Jahić Adnan, Dva značajna izvora o zbivanjima u Rogatici i njenoj okolini 1941. godine, *Historijska misao*, broj: 3/2017, Tuzla 2017, 197-246.
4. Jakovina Tvrtko, Velika Trojica, NOVJ i POJ i vojska NDH 1945, *Bleiburg i križni put 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Zagreb, 12. travnja 2006, 69-73.
5. Selimović Sead, Godina konsolidacije: položaj narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, broj 45/2015, 252-262.
6. Šabotić Izet, Položaj Bošnjaka na širem tuzlanskom području neposredno nakon Drugog svjetskog rata, *Zbornik radova sa naučnog skupa „Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu”* koji je održan 24. decembra 2011. godine u Sarajevu, 265-292.
7. Škoro Babić Aida, Značaj partizanskih ratnih vojnih sudova za izgradnju nove jugoslavenske vlasti, *Historijska misao*, br. 3, Tuzla 2017, 283-301.

Internet:

1. Poimeničan popis žrtava JUSP Jasenovac <https://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284>.
2. Slobodna evropa, novinar Dragan Štavljanin, intervju sa Ivo Goldstein: Istinu o Jasenovcu zna svatko tko želi, 30. april/travanj, 2018. <https://www.slobodnaevropa.org/a/ivo-goldstein-jasenovac-logor/29198835.html>.
3. Aljazeera balkans, Jasmin Agić, *U Srebrenici 1942. Bošnjaci od pokolja spasili 3.500 Srba*, Objavljeno 20.01.2018, internet: <https://balkans.aljazeera.net teme/2018/1/20/u-srebrenici-1942-bosnjaci-od-pokolja-spasili-3500-srba>.
4. Petar Horvatić, *Portal – Narod.hr 25. veljače 1942. Tri velika pokolja u Foči (NDH) – četnička zlodjela koja nadilaze ljudski razum ostala namjerno zaboravljena!* Internet: <https://narod.hr/kultura/25-veljace-1942-tri-velika-pokolja-u-foci-ndh-cetniicka-zlodjela-koja-nadilaze-ljudski-razum-ostala-namjerno-zaboravljena>.
5. Muzej žrtava genocida, popis žrtava rata 1941-1945. za BiH, Opština Kalesija str.1593-1608. <http://www.muzejgenocida.rs/images/ZrtvePub/BiH.pdf>.
6. Portal: BN LIVE 24.APRIL2019 <https://www.bijeljnalive.com/87069/u-bijeljini-14-maja-premijera-filma-o-stradanju-srba-tuzlanske-regije>.
7. Dokumentarni film „Tuzla zločin bez kazne i egzodus srpskog naroda“ izvor internet: <https://youtu.be/BTHqRY1EIfQ>.
8. Intervju sa Himzom Ibrićem dostupan je na internet stranici United States Holocaust Memorial Museum pod nazivom Oral history interview with Himzo Ibrić, internet: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/im44625>.